

ΕΙΚΟΝΟΣΤΑΣΙΟΝ

*

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΙΚΟΝΟΛΟΓΙΑΣ
ΙΕΡΑΣ ΜΟΝΗΣ ΧΡΥΣΟΡΡΟΓΙΑΤΙΣΣΗΣ

ΤΕΥΧΟΣ 9

ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2017

ΕΙΚΟΝΟΣΤΑΣΙΟΝ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΙΚΟΝΟΛΟΓΙΑΣ
ΙΕΡΑΣ ΜΟΝΗΣ ΧΡΥΣΟΡΡΟΓΙΑΤΙΣΣΗΣ

ΤΕΥΧΟΣ 9

ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2017

ΤΙΜΗ €10

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΣΤΑΥΡΟΣ Σ. ΦΩΤΙΟΥ Χώρος αδιάστατος.....	7
ΑΓΓΕΛΟΣ ΔΕΛΗΒΟΡΡΙΑΣ Αντικατοπτρισμοί των μουσείων. Η περίπτωση του Μουσείου Μπενάκη.....	9
ΓΙΩΡΓΟΣ ΧΡ. ΚΥΘΡΑΙΩΤΗΣ Οι εικονικές καταβολές της αισθητικής του Ντοστογιέφσκι	26
ΕΥΦΡΟΣΥΝΗ ΡΙΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΗΓΟΥΜΕΝΙΔΟΥ, ΝΙΚΟΛΑΣ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, ΡΟΠΕΡΤΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ Η «Κυρία του Ρολογιού»: μια χαρακτηριστική μορφή της ελίτ της Κύπρου στα τέλη του 18ου αιώνα	59
ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ Χριστόδουλος Χατζηχριστοδούλου - Ανδρέας Φούλιας, <i>Εκκλησιαστικά μνημεία της Λυσού, Πάφος: Ιερά Μητρόπολις Πάφου και Επισκοπή Αρσινόης, 2017,</i> <i>υπό Γιάννη Βιολάρη.....</i>	80
Ο Μοντερνισμός στην κυπριακή τέχνη: Ανδρέας Χρυσόχοις, <i>Κείμενα για την Τέχνη, Τιμής Ένεκεν αρ. 2, Λευκωσία: Εικαστικοί Καλλιτέχνες Κύπρου, 2016,</i> <i>υπό Χαράλαμπου Μπακιρτζή.....</i>	89
<i>Γκαλερί Γκλόρια, Λευκωσία, 40 χρόνια,</i> <i>υπό Χαράλαμπου Μπακιρτζή</i>	103

Ευφροσύνη Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου
Νικόλας Μπακιρτζής
Ροπέρτος Γεωργίου

Η «ΚΥΡΙΑ ΤΟΥ ΡΟΛΟΓΙΟΥ»:
ΜΙΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΗ ΜΟΡΦΗ ΤΗΣ ΕΛΙΤ
ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ ΣΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ 18ου ΑΙΩΝΑ

Τη ζωγράφησε ένας ανώνυμος καλλιτέχνης για να διακοσμήσει την ξύλινη θήκη ενός ψηλού ρολογιού (εικ. 1). Την άφησε και κείνη ανώνυμη μέσα στον χρόνο¹. Το ρολόι, όμως, που προστατεύεται μέσα στο πλατύτερο πάνω μέρος της θήκης, είναι επώνυμο. Φέρει στον δίσκο του την υπογραφή *Rogers London*, του Isaac Rogers (1754-1839), γνωστού ωρολογοποιού του Λονδίνου, ο οποίος είχε κατασκευάσει χιλιάδες ρολόγια για εξαγωγή στην οθωμανική επικράτεια². Ένα άλλο όνομα, *Consul De Vezin Cyprus*, χαραγμένο σε μπρούτζινη πλάκα πάνω από τον δίσκο του ρολογιού, δηλώνει τον κάτοχό του, τον Michael de Vezin, πρόξενο στο Χαλέπι (Aleppo) και την Κύπρο από το 1775 έως το 1792 (εικ. 2, α, β, γ). Ο Sir Harry Luke, στο βιβλίο του *Cyprus a Portrait and an Appreciation* (London 1957),³ αναφέρει ότι τα ρολόγια αποτελούσαν ένα από τα είδη τα οποία εξήγγε στην οθωμανική αγορά η Levant Company, υπό την οποία υπηρετούσε ως πρόξενος ο Michael de Vezin. Επίσης ότι ο de Vezin είχε και άλλα τέτοια ρολόγια, ειδικά χαραγμένα, τα οποία προόριζε για δώρα σε υψηλούς αξιωματούχους στην Κύπρο. Από αυτά διασώθηκαν δύο. Το ένα το προσέφερε ο ίδιος ο Harry Luke στο Κυβερνείο της Λευκωσίας το 1955, και πιθανότατα

1. Όταν, πριν από τρεις περίπου δεκαετίες, προσέγγισα τη μορφή αυτή, με στόχο τη μελέτη της ενδυμασίας της εποχής της (18ου/αρχών 19ου αιώνα), για να την ξεχωρίσω από οποιαδήποτε άλλη απεικόνιση, τη βάφτισα «Η κυρία του ρολογιού».

2. O. Kurz, *European Clocks and Watches in the Near East*, The Warburg Institute, London 1975, 75-76.

3. H. Luke, *Cyprus a Portrait and an Appreciation*, George G. Harrap & Co LTD, London, Wellington, Toronto, Sydney 1957, 78.

Εικ. 1: Γενική όψη του ρολογιού.

είναι αυτό το ρολόι που εικονίζει στο βιβλίο του⁴. Το δεύτερο ρολόι είχε περιέλθει στην κατοχή του Ζήνωνος Περίδη, στη Λάρνακα, ο οποίος το 1961 το δώρισε στο Κυπριακό Μουσείο. Αρχικά είχε εκτεθεί στο Μουσείο Λαϊκής Τέχνης στη Γεροσκήπου, και ίσως θα παρέμενε ακόμη εκεί αν δεν ανακαινιζόταν λίγα χρόνια αργότερα ο ιδανικός για τη στέγασή του χώρος, το αρχοντικό του Χατζηγεωργάκη Κορνέσιου, όπου υπήρχαν στα χρόνια του Δραγομάνου δύο «στητά» ρολόγια. Μάλιστα, στο χειρόγραφο κατάστιχο περιουσίας του Χατζηγεωργάκη καθοριζόταν και η θέση αυτών των ρολογιών, του ενός «εις τον ηλιακόν», στον οποίο, μεταξύ άλλων, υπήρχε «...και 1: ωρολόγιν στητόν κοντά εις την απάνω σάλαν», και του δεύτερου στην «κάτω σάλα» (Kf.14v).⁵

Ελάχιστα δείγματα ρολογιών του τύπου grandfather clock ή long-case clock ή pendulum clock διασώθηκαν στην Κύπρο. Το πιο εντυπωσιακό είναι βενετσιάνικο ρολόι με πλοίο πάνω από τον δίσκο του και στο εκκρεμές, το οποίο κινείται αυτόματα, μέσα σε

4. "One of the exports of the English Levant Company into the Ottoman Empire consisted of grandfather clocks and watches with Arabic numerals, made for the Turkish market. Consul de Vezin had some of these grandfather clocks specially engraved for presentation to high officials in Cyprus. So far as I know, there survive only two of these, one of which I presented to Government House in Nicosia in 1955." H. Luke, *Cyprus a Portrait*, 78, υποσ. 3.

5. Ε. Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Το Κατάστιχο Περιουσίας του Δραγομάνου της Κύπρου Χατζηγεωργάκη Κορνέσιου: Συμβολή στην έρευνα του υλικού, οικονομικού και κοινωνικού βίου της Κύπρου στα τέλη του 18ου / αρχές 19ου αιώνα* (υπό έκδοση).

Εικ. 2α: Το ρολόι μέσα στη θήκη του.

Εικ.2β: Λεπτομέρεια με το όνομα του ωρολογοποιού του Λονδίνου Isaac Rogers “Rogers London”.

Εικ. 2γ: Πλάκα με το όνομα του κατόχου του ρολογιού “Consul De Vezin Cyprus”.

διακοσμημένη ξύλινη θήκη. Βρίσκεται στην εκκλησία του Αγίου Αντωνίου, στη Λευκωσία⁶. Του ίδιου τύπου ρολόι (ύψους 1,98 μ.) με απλούστερο διάκοσμο (ήλιο και σελήνη), εκτίθεται στο Μουσείο Λαϊκής Τέχνης της Εταιρείας Κυπριακών Σπουδών και ανήκε στον καθεδρικό ναό του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου. Τέτοια ρολόγια σώζονται και σε άλλες εκκλησίες, όπως στον ναό της Φανερωμένης, όπου φυλάσσονται τρία, επίσης ένα στον Άγιο Σάββα⁷. Η παρουσία

6. Kurz, *European Clocks*, 82 υποσημείωση 3. Ε. Σπαθάρη, *Αρμενίζοντας στο Χρόνο – το Πλοίο στην Ελληνική Τέχνη*, Εκδόσεις ΚΑΠΟΝ, Αθήνα 1994, 223. Στο ρολόι του Αγίου Αντωνίου αναφέρεται και ο George Jeffery: “In the church is preserved a curious old standard clock with a ship on the pendulum.” G. Jeffery *A Description of the Historic Monuments of Cyprus*, William James Archer Government Printer at the Government Printing Office, Nicosia 1918, 38.

7. Χρ. Χατζηχριστοδούλου, *Η Κυρά της Λευκωσίας. Η Φανερωμένη και τα Κειμήλιά της*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Κύπρου, Λευκωσία 2012, 218. Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός ο Μάρτυρας της πίστewς και της πατριδος. *Αρχεϊον Κειμενων*,

Εικ. 3: Η «κυρία του ρολογιού».

μεγάλων ρολογιών σε εκκλησίες δεν είναι τυχαία, εφόσον η σήμανση της ώρας ήταν ιδιαίτερα σημαντική στους χώρους λατρείας. Σε κάθε περίπτωση, ο διαφορετικός διάκοσμος προσδίδει μοναδικότητα σε ένα διαδεδομένο και περιζήτητο την εποχή εκείνη (εποχή ωρολογομανίας) μετρητή του χρόνου, μεταμορφώνοντάς τον σε έργο τέχνης. Τον 18ο αιώνα, ρολόγια όλων των τύπων ήταν τα δημοφιλέστερα είδη δυτικής προέλευσης στην οθωμανική επικράτεια⁸.

Επίκεντρο της παρούσας μελέτης, αποτελεί η ζωγραφική απεικόνιση γυναικείας μορφής μέσα σε πλαίσιο (26x21,7 εκ.), σε περίοπτη θέση στην όψη της θήκης του ρολογιού⁹ (εικ. 3). Στο σύνολό της, η θήκη παρουσιάζει τριμερή διάταξη: αποτελείται από ορθογώνια βάση στηριζόμενη σε τέσσερα ποδαράκια, στενότερο ψηλό στέλεχος που κρύβει το μακρύ εκκρεμές, και πλατύτερη θήκη του ρολογιού στο πάνω μέρος, πλαισιωμένη από ανάγλυφους κιονίσκους. Η γυναικεία μορφή είναι ζωγραφισμένη στο πάνω άκρο του στελέχους, κάτω από τον δίσκο του ρολογιού.

Η νέα γυναίκα απεικονίζεται όρθια, από τη μέση και πάνω, με το σώμα της ελαφρά γυρισμένο προς τη δεξιά της πλευρά και το κεφάλι της με κλίση τριών τετάρτων, επίσης προς τα δεξιά. Η πλούσια ενδυμασία, η οποία αναλύεται παρακάτω, προσδίδει επισημότητα και κοσμικότητα στην εμφάνισή της. Την όρθια μορφή πλαισιώνει μπλε προς μωβ φόντο με αποχρώσεις καφέ, που ίσως να είναι αποτέλεσμα αλλοίωσης της ζωγραφικής επιφάνειας. Το περίγραμμα της σύνθεσης ορίζει πλαίσιο σε σκούρο μπλε χρώμα το οποίο ζωγραφίστηκε μετά την ενσωμάτωση του πίνακα στο έπιπλο του ρολογιού. Τη συγκεκριμένη λεπτομέρεια προδίδει το γεγονός ότι στο κατώτερο τμήμα του έργου

Ιερά Βασιλική και Σταυροπηγιακή Μονή Μαχαιρά, Κύπρος 2009, 224.

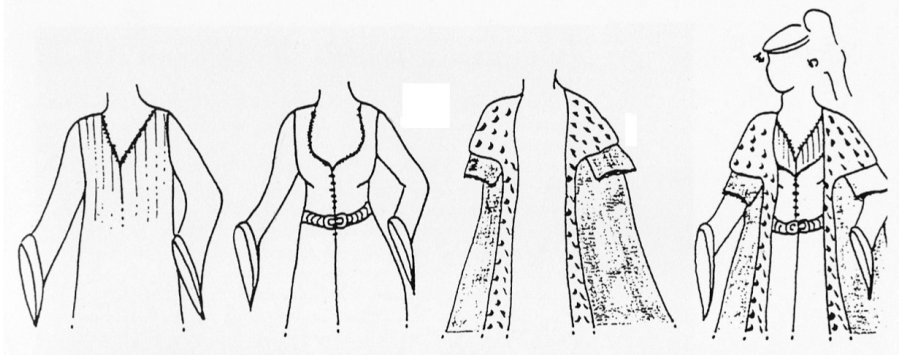
8. M. Göçek, *Rise of the Bourgeoisie, Demise of the Empire*, New York and Oxford, Oxford University Press, 1996, 102-107.

9. Ε. Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Το Αρχοντικό του Δραγομάνου της Κύπρου Χατζηγεωργάκι Κορνέσιου*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπεζής Κύπρου, Λευκωσία 1991, 64. Ε. Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Ο Δραγομάνος Χατζηγεωργάκης Κορνέσιος και η εποχή του*, Ίδρυμα Α. Γ. Λεβέντης, Λευκωσία 1995, 28. Ε. Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Η αστική ευδυμασία της Κύπρου κατά τον 18ο και τον 19ο αιώνα*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπεζής Κύπρου, Λευκωσία 1996, 54-55.

το φόρεμα της γυναίκας είναι εμφανές κάτω από το εξασθενημένο από το πέρασμα του χρόνου χρωματικό πλαίσιο. Το κεφάλι της γυναίκας απεικονίζεται εμφανώς μεγαλύτερο σε σχέση με το σώμα της. Αυτή την οπτική εντύπωση ενισχύει ο εντυπωσιακός κεφαλόδεσμος αλλά και η σχεδιαστική διατύπωση των χαρακτηριστικών του προσώπου της γυναικείας μορφής, όπως τα μεγάλα της μάτια. Επίσης, η ζωγραφική εκτέλεση του έργου είναι ουσιαστικά σχεδιαστική, επίπεδη και δισδιάστατη χωρίς προσπάθεια να αποδοθεί όγκος στην όρθια μορφή. Η απουσία οποιασδήποτε ζωγραφικής λεπτομέρειας στο φόντο της ζωγραφικής σύνθεσης ενισχύει την αίσθηση της απουσίας βάθους και τρισδιάστατου χώρου. Αποτέλεσμα των συγκεκριμένων επιλογών του ζωγράφου είναι η απεικόνιση της γυναίκας να μην είναι νατουραλιστική αλλά να χαρακτηρίζεται από τη δισδιάστατη στυλιστική παράδοση της βυζαντινής και μεταβυζαντινής τέχνης όπως και από τη σχηματική απλούστευση της τέχνης της καρικατούρας.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η απόδοση των χεριών της γυναικείας μορφής. Σε αντίθεση με το αριστερό χέρι, που μοιάζει να ακουμπά «καθώς πρέπει» στο άκρο του πλούσιου επανωφοριού, το δεξί χέρι της γυναίκας παρουσιάζεται σε συγκρατημένη έκταση από το σώμα της με ανοιχτή την παλάμη προς τον θεατή. Η εν λόγω απόδοση προσδίδει κίνηση στη μορφή, η οποία ουσιαστικά γνέφει προς τον επισκέπτη καλωσορίζοντας τον.

Η θέα της προκαλεί το ενδιαφέρον του σημερινού επισκέπτη αλλά και ένα βασικό ερώτημα: τι ήθελε να απεικονίσει ο δημιουργός της; Πρόβαλε μια ιδεατή εικόνα της γυναίκας της ανώτερης τάξης της εποχής ή απέδωσε μια πραγματική μορφή, ζωγραφίζοντας ένα πορτραίτο; Στην Κύπρο ή αλλού; Αναμφίβολα, ο δρόμος για την κατανόηση της πανέμορφης άγνωστης, περνά μέσα από την εμφάνισή της. Με τη βοήθεια γραπτών πηγών και απεικονίσεων, επιχειρήθηκε η ταύτιση των ενδυμάτων, των κοσμημάτων και συμπληρωματικών στοιχείων της «κυρίας του ρολογιού», με στόχο την ένταξή της στην κοινωνική πυραμίδα της εποχής της, αλλά και μια ευκρινέστερη ανάγνωση του τρόπου ζωής (lifestyle) και των αισθητικών επιλογών της τάξης που εκπροσωπεί.

Εικ. 4: Σχεδιαστική απόδοση της στρωματογραφίας των ενδυμάτων της «κυρίας του ρολογιού».

Τα ενδύματα που καλύπτουν το σώμα είναι ευδιάκριτα στη διαδοχική στρωματογραφία τους¹⁰ (εικ. 4). Στο άνοιγμα του στήθους και στα άκρα των μακριών μανικιών διακρίνεται το πουκάμισο, ένδυμα που φοριόταν πάντοτε κατάσαρκα. Είναι διάφανο, υπόλευκο με κατακόρυφες ρίγες, και γαρνιρισμένο, τόσο στο σχήματος V άνοιγμα του στήθους όσο και στα άκρα των μανικιών, με λεπτή πιπίλλα (δαντέλα). Αξιοποιώντας τις πρώτες ύλες του νησιού, οι γυναίκες της Λευκωσίας ύφαιναν τότε εξαιρετικά πουκάμισα, ιδιαίτερα τα ολομέταξα ή λεπτά μεταξοβάμβακα πουρουντζούκια (τουρκ. *bürümcük*) με ραβδώσεις στη ύφανση¹¹. Πουρουντζούκια υφαινόταν κυρίως στην Προύσα, την Κωνσταντινούπολη, τη Θεσσαλονίκη, τη Δαμασκό και την Κύπρο¹². Πάνω από το πουκάμισο φορεί αντερί (τουρκ. *entari*), το οποίο είναι ανοικτό μπροστά έως κάτω, και κλείνει με οκτώ κουμπιά στο στήθος μέχρι τη μέση. Το βαθύ ντεκολτέ, το μπροστινό άνοιγμα και τα μανίκια που φτάνουν μέχρι τον καρπό, είναι γαρνιρισμένα με λευκό σιρίτι. Το αντερί είναι ραμμένο από ύφασμα με άνθινο διάκοσμο, τζητζεκλίν (τουρκ. *cizek*) ή φιοράδον (ιταλ. *fiore*), κατά την ορολογία της εποχής, και περιβάλλεται στη μέση από ζώνη, πιθανότατα κεντητή, η οποία κλείνει με κυκλικού

10. Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Η αστική ενδυμασία της Κύπρου*, 69.

11. L. Salvator, *Leukosia the Capital of Cyprus*, Trigraph, London 1983, 66.

12. Σ. Μπόζη, *Τα μεταξωτά της Προύσας*, Αθήνα 1991, 91-92.

σχήματος πούκλες (πόρπες). Πάνω από το αντερί, ως εξωτερικό ένδυμα φορεί τζουππέ (τουρκ. *cüppe*) με γούνα, η οποία καλύπτει τους ώμους και προχωρεί σε όλο το άνοιγμα μπροστά. Συνήθως, το ακριβό επανωφόρι ήταν ολόκληρο από γούνα, αλλά την περίοδο εκείνη, σε αντίθεση με την εποχή μας, η γούνα φοριόταν εσωτερικά και απέξω ήταν επενδυμένη (καπλατισμένη) με ύφασμα (πρασινωπό/γκριζοπράσινο στην προκειμένη περίπτωση). Τα χαρακτηριστικά μαύρα στίγματα δεν αφήνουν καμία αμφιβολία ότι πρόκειται για ερμίνα (κακουμόγουνα τουρκ. *kakım*). Η κακουμόγουνα προέρχεται από το κακούμι, ένα είδος σκίουρου, κοινού κυρίως στη Σιβηρία, ολόλευκου με κατάμαυρο το άκρο της ουράς του. Οι Οθωμανοί φορούσαν τη γούνα αυτή ως ελαφριά και όχι πολύ ζεστή, και τη στόλιζαν με τη συρραφή των άκρων των ουρών στη συρραπτόμενη σειρά των δερμάτων. Οι Ευρωπαίοι βασιλείς θεωρούσαν το κακούμι βασιλικό ένδυμα, και κάλυπταν τη γούνα με πορφυρό μεταξωτό ύφασμα, όπως και οι αυτοκράτορες της Ρωσίας. Η Γάλλοι ονόμαζαν τη γούνα αυτή Hermine. Στην οθωμανική επικράτεια, η ερμίνα συνόδευε την ενδυμασία υψηλών αξιωματούχων και αρχόντων της εποχής ή των γυναικών τους, όπως φαίνεται στις απεικονίσεις τους.¹³

Την ενδυμασία συμπληρώνει εντυπωσιακός ψηλός κεφαλόδεσμος, από περίτεχνα δεμένο σκουρόχρωμο μαντήλι με άνθινο διάκοσμο (κεντημένο ή σταμπωτό;) Το συγκρατεί λευκή ταινία/κορδέλα με μικροσκοπικά άνθη. Το μαντήλι καλύπτει εντελώς τα άφθονα καστανά μαλλιά, αφήνοντας ελάχιστα ορατά στο μέτωπο και τους κροτάφους. Μια ξεχωριστή νότα προσθέτει ένα φρέσκο άλικο λουλούδι, με τον μίσχο του στερεωμένο στην κορδέλα του κεφαλόδεσμου, δεξιά πάνω από το μέτωπο. Το γυμνό μέρος του στήθους στο άνοιγμα του πουκαμίσου καλύπτουν επάλληλα περιδέραια που απο-

13. E. Rizopoulou-Egoumenidou, *Tanning in Cyprus from the 16th to the 20th century. From traditional tanneries to modern industries*, Cyprus Research Centre, Nicosia 2009, 66-68. Ν. Παπαδόπουλος, *Ερμής ο Κερδώς ήτοι Εμπορική Εγκυκλοπαίδεια*, Τόμος Α΄ Ερμαθηνή ήτοι Εμπορική Σπουδή. Λεξικόν Εμπορικής Ύλης Α-Κ. Βενετία 1815. Ανατύπωση. Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989, 245-246. Απεικονίσεις βλ. στο Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου *Η αστική ενδυμασία της Κύπρου*, 68-69.

λήγουν σε κρεμαστά στοιχεία, ενώ τον λαιμό περιβάλλουν τρεις σειρές μαργαριταριών. Πέρα κοσμεί και το κρεμαστό σκουλαρίκι. Τους καρπούς στολίζουν πλατιά βραχιόλια (ζυγήν, ένα σε κάθε χέρι), αλυσιδωτά από πυκνές λεπτές καδένες, ή σφυρήλατα σκαλιστά¹⁴. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου τονίζονται με μακιγιάζ: τα χείλη είναι κόκκινα, ρόδινο χρώμα ζωντανεύει τη λευκή επιδερμίδα, ενώ «τ'αμμάτια της εν χολλιαστά», κατά τη δημώδη ποίηση, δηλαδή καλυμμένα ολόγυρα με χολλά, κάτω από την έντονα μαύρη γραμμή των φρυδιών. Η χολλά ήταν μαύρη βαφή, με την οποία οι γυναίκες της Ανατολής, αλλά και της Κύπρου, έβαφαν τα φρύδια και τα βλέφαρα, σύμφωνα με πανάρχαιο έθιμο. Ετυμολογείται από τον κόχλον ή την αραβική λέξη *kohel, kohl*. Στα νεότερα χρόνια, η χολλά (σκόνη καπνιάς) είχε συνδεθεί στην Κύπρο όχι μόνο με τον καλλωπισμό αλλά και με θρησκευτικά έθιμα και με την πίστη στην ιδιότητά της να θεραπεύει τον πόνο των ματιών¹⁵.

Στην αμφίεση της κυρίας του ρολογιού, την οποία θα συμπλήρωναν στο κάτω, μη ορατό, μέρος μεταξωτά σαλβάρια, εύκολα αναγνωρίζεται, τόσο στην τυπολογία όσο και στον συνδυασμό των ενδυμάτων, η χαρακτηριστική οθωμανικού τύπου ενδυμασία της εποχής, εντελώς διαφορετική από την αντίστοιχη ευρωπαϊκή. Τα επάλληλα, ανοιχτά μπροστά, πολύχρωμα και άνετα ενδύματα ήταν κοινά και στα δύο φύλα, με διαφοροποίηση στο κόψιμο ή και στο ύφασμα.

Ποια ήταν η σχέση της «κυρίας του ρολογιού» με την Κύπρο; Την υπόθεση ότι πρόκειται για μια ξένη, διαφεύδουν οι πηγές της εποχής. Όλα τα ενδύματα και κοσμήματά της ταυτίζονται με εκείνα των κυριών της Λευκωσίας και της Λάρινακας, τα οποία είναι καταγεγραμμένα ονομαστικά στα κατάστιχα των περιουσιών τους, σε εκκλησια-

14. Κ. Κορρέ-Ζωγράφου, *Το Βραχιόλι, Νεοελληνικό & Ethnic 19ος - 20ός αιώνας*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2008, 93-99, 124-131. Ε. Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Ένα ιστορικό προικοσύμφωνο του 1821 από τη Δυτική Στερεά Ελλάδα*, Δήμος Ακτίου Βόνιτσας, Αθήνα 2013, 54-55. Α. Γουήλ-Μπαδιεριστάκη, «Τα μπελετζίκια. Ένα γυναικείο παραδοσιακό κόσμημα της Αττικής», *Πρακτικά Γ' Επισημοποιημένης Συνάντησης ΝΑ. Αττικής, Καλύβια Θορικού Αττικής (28 Νοεμβρίου 1 Δεκεμβρίου 2002)*, Εταιρεία Μελετών Νοτιοανατολικής Αττικής, Καλύβια Θορικού Αττικής 2004, 405-420.

15. Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Η αστική ενδυμασία της Κύπρου*, 244-245.

στικούς κώδικες. Παρόμοια ενδύματα περιγράφονται από περιηγητές και εμφανίζονται σε απεικονίσεις. Συγκριτική έρευνα των ενδυματολογικών όρων, περιγραφών σε περιηγητικά κείμενα και παραστάσεων, στην Κύπρο και τον ευρύτερο χώρο, κατέδειξε ότι οι εύπορες κυρίες του νησιού είχαν υιοθετήσει την *alla Turca* ενδυμασία, η οποία επικρατούσε τότε στα αστικά κέντρα της επικράτειας (Σμύρνη, Αθήνα, Ιωάννινα κ.λπ.), με επίκεντρο την Κωνσταντινούπολη¹⁶. Η φορεσιά τους μπορεί να παραβληθεί με εκείνη των κυριών στην περιοχή του Βοσπόρου, στον Γαλατά, στη συνοικία Πέρα¹⁷. Ο ίδιος συρμός, με τοπικές παραλλαγές, αναγνωρίζεται σε ολόκληρη την επικράτεια, από τη Μολδοβλαχία μέχρι τα νησιά (πρβλ. κυρίες ζωγραφισμένες σε κασέλες από τη Μυτιλήνη στο Μουσείο Μπενάκη)¹⁸.

Εξεχωρίζει ανάμεσα σε όλα τ' άλλα, η ποικιλία των κεφαλοδέσμων, στοιχείο που προβάλλει έντονα και στην «κυρία του ρολογιού». Δεν είναι τυχαία η ποικίλη ορολογία που χαρακτηρίζει τα καλύμματα κεφαλής στα κυπριακά κατάστιχα περιουσιών: *μανδήλιν (άσπρον, βένετον, χρυσόν κουρουκλένον, ή με το πυργούδιν), σάλιν της κεφαλής, πόσιν και τταρπόσιν, γεμενί, ταϊρμίν, τζεμπέριν, τσεβρές, παρβέρα, φάρσα και κουρδέλλα της κεφαλής*), και άλλα¹⁹. Ορισμένα ήταν εισηγμένα στην Κύπρο: «το τταρπόσ'ιν τζ'αί το σιάλιν που τηβ Βενεδικιάν», κατά το δημώδες άσμα. Η εντύπωση που είχαν προκαλέσει στους περιηγητές οι τοπικοί κεφαλόδεσμοι, αποτυπώνεται στα σχόλιά τους: «Οι γυναίκες της ανώτερης τάξης, παρά την *alla Turca* ενδυμασία τους, έχουν ψηλό, εντυπωσιακό διάκοσμο κεφαλής, ο οποίος εδώ διατηρεί πιο πιστά από ό,τι σε άλλα ελληνικά νησιά, μια πολύ αρχαία μόδα...» μας πληροφορεί ο Giovanni Mariti (1760-1767), και συνεχίζει

16. A. Herdt (επιμ.), *Dessins de Liotard suivi du catalogue de l' oeuvre dessiné*, Genève, Musée d'art et d'histoire 17 juillet-20 septembre 1992 & Paris Musée du Louvre, 15 octobre-14 décembre, Genève, Musée d'art et d'histoire & Paris, Editions de la Réunion des musées nationaux, 1992, 54-59, 68-75, 84-97, 112-115, 128-129, 134-141.

17. Ι. Παπαντωνίου, *Η Ελληνική Ενδυμασία, Από την Αρχαιότητα ως τις αρχές του 20ού αιώνα*, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 2000, 148.

18. Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Η αστική ενδυμασία της Κύπρου*, 126, Παπαντωνίου *Η Ελληνική Ενδυμασία*, 140. Κορρέ-Ζωγράφου, *Το Βραχιόλι*, 12.

19. Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Η αστική ενδυμασία της Κύπρου*, 146-155.

με περισσότερες λεπτομέρειες: «Ο κεφαλόδεσμός τους αποτελείται από σύνθεση διαφόρων μαντηλιών από μουσελίνα, που διαμορφώνονται με χάρη, έτσι ώστε να σχηματίζουν ένα είδος περικεφαλαίας ύφους μιας παλάμης, που κρέμεται πίσω, και στο άκρο της στερεώνουν άλλο μαντήλι... Το μεγαλύτερο μέρος των μαλλιών καλύπτεται από τον διάκοσμο, εκτός από τα μαλλιά του μετώπου, που χωρίζονται σε δύο πλοκάμους, προχωρούν κατά μήκος των κροτάφων στα αυτιά και τα άκρα τους αφήνονται να πέσουν λυτά πίσω, πάνω από τους ώμους... Στις γυναίκες της Κύπρου αρέσουν οι γλυκές ευωδιές στο κεφάλι τους, και γι' αυτό το στολίζουν παράξενα με λουλούδια»²⁰. Τον ψηλό κεφαλόδεσμο πρόσεξε και ο Clarke στη Λάρνακα, το 1801. Παρατήρησε ότι ήταν διαμορφωμένος ακριβώς όπως το είδος του καλάθου που απεικονίζεται στα φοινικικά ειδώλια του τόπου και σε αιγυπτιακά αγάλματα²¹. Τα σχόλια του Ali Bey λίγο αργότερα, το 1806, ήταν μάλλον δυσμενή: «Η ενδυμασία τους δεν στερείται χάριτος, αλλά ένα είδος κωνικού σκούφου που φορούν στο κεφάλι, μου προκαλεί μεγάλη δυσαρέσκεια.»²². Ο κεφαλόδεσμος της «κυρίας του ρολογιού» εικονογραφεί τέτοιες περιγραφές, οι οποίες προβάλλουν την τότε εμφάνιση των γυναικών από την οπτική γωνία των ξένων.

Η ενδυμασία συνιστά ουσιαστικό στοιχείο διαφοροποίησης των κοινωνικών τάξεων. Πέρα και πάνω από την ευρύτατη πληθυσμιακά μάζα των αγροτών στην ύπαιθρο και των λαϊκών στρωμάτων στις πόλεις, που δημιουργούσαν και συντηρούσαν τα χειροποίητα τοπικά ενδύματα, η ολιγάριθμη *elite* της Κύπρου είχε την ευχέρεια να παρακολουθεί τις επιταγές του συρμού στον μέγιστο δυνατό βαθμό πολυτέλειας. Η ειδοποιός διαφορά στην εμφάνιση της ανώτερης τάξης, ήταν όχι τόσο η ποσότητα, όσο η ποιότητα των ενδυμάτων, η πολυτέλεια του ακριβού ξενόφερτου υφάσματος, τα πολύτιμα, συ-

20. G. Mariti, *Viaggi per l'isola di Cipro e per la Soria e Palestina fatti da Giovanni Mariti Fiorentino dall'anno MDCCLX al MDCCLXVIII*, Tomo I, Lucca 1769, 11-12.

21. "Their head apparel was precisely modeled after the kind of Calathus represented upon the Phoenician idols of the country and upon Egyptian statues..." C.D. Cobham, *Excerpta Cypria. Materials for a History of Cyprus*, Cambridge 1908, 384.

22. "Their costume is not ungraceful, but a kind of conical cap which they wear on the head displeases me immensely." C.D. Cobham, *Excerpta Cypria*, 396.

νήθως εισηγμένα από την Πόλη και τη Βενετία κοσμήματα, η μαγεία του εξωτικού, η οποία χαρακτήριζε και τους άλλους τομείς του υλικού βίου της *elite* (κατοικία, εσωτερική διαρρύθμιση, επίπλωση, διάκοσμο, εξειδικευμένης χρήσης αργυρά σερβίτσια κ.ά.), διαμορφώνοντας ένα ιδιαίτερο, ξεχωριστό στυλ ζωής με ανάλογες νοοτροπίες και συμπεριφορές²³.

Η λαμπρή στο σύνολό της εμφάνιση της «κυρίας του ρολογιού», η πολυτέλεια των ενδυμάτων και η αφθονία πολύτιμων κοσμημάτων, την εντάσσουν στα ανώτερα στρώματα της κοινωνικής ιεραρχίας της Κύπρου κατά τον όψιμο 18ο και τον πρώιμο 19ο αιώνα. Με ανάλογα ενδύματα ήταν ντυμένη η σύζυγος και οι κόρες του δραγομάνου Χατζηγεωργάκη, σύμφωνα με τις αναφορές που περιέχονται στο Κατάστιχο της περιουσίας του, το ίδιο και οι οικογένειες των παλαιότερων δραγομάνων της Κύπρου, Χριστοφάκη και Χατζηιωσήφ, όπως φαίνονται στις απεικονίσεις τους σε τοιχογραφία στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου της Άρπερας (1747), στην Τερσεφάνου και σε αναθηματική εικόνα του δεύτερου μισού του 18ου αιώνα, στην εκκλησία της Παναγίας Φανερωμένης, στη Λευκωσία, αντίστοιχα²⁴. Τα χρώματα των παραστάσεων, σε ποικιλία αποχρώσεων, καθώς και τα πανάκριβα εισηγμένα υφάσματα και γουναρικά που απεικονίζουν, αποτυπώνονται στις παραστατικότερες αναφορές των γραπτών πηγών, οι οποίες επιβεβαιώνουν τη χρήση τους. Κι αυτό, παρά τις απαγορευτικές διατάξεις της οθωμανικής διοίκησης για πολυτελή, χρυσοκεντημένα ενδύματα σε φανταχτερά χρώματα, προνόμιο των κατακτητών, και παρά τις προτροπές της Εκκλησίας προς τους Χριστιανούς να ενδύονται, σεμνά και ραγιατικά²⁵. Η πολυτελής ενδυ-

23. E. Rizopoulou-Egoumenidou, "Lifestyle and Social Behaviour of the Elite of Cyprus, c. 1775-1821," *Folk Life. Journal of Ethnological Studies*, Vol. 48 No 2 (2010), 87-111.

24. A. Stylianos and J. Stylianos, *The Painted Churches of Cyprus. Treasures of Byzantine Art*, Trigraph Ltd., London 1985, 442, εικ. 262. Στ. Πεردίκης, *Η Κυρά της Λευκωσίας. Η Φανερωμένη και τα Κειμήλιά της*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπεζής Κύπρου, Λευκωσία 2012, 66-67.

25. Φάκελος Αρχιεπισκόπου Κυπριανού. Αρχείο Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κύπρου. Β. Εγγλεζάκης, «Το μελανοδοχείο του Αρχιεπισκόπου Κυπριανού», *Κυπριακαί Σπουδαί ΜΕ'* (1982), 103-118.

μασία, στοιχείο οικονομικής προβολής και κοινωνικής επιβολής, ουδέποτε εγκαταλείφθηκε από όσους είχαν τη δυνατότητα να την αποκτήσουν.

Πώς έβλεπαν άραγε οι σύγχρονοί της τη γοητευτική, φορτωμένη με κοσμήματα νεαρή γυναίκα με την προκλητική *alla Turca* φορεσιά, τον επιδεικτικά υψηλό κεφαλόδεσμο και το μυστήριο βλέμμα, κάτω από τα «κεχολλαϊσμένα» βλέφαρα; Ακραιές, ίσως, αλλά ενδεικτικές είναι οι απόψεις του Κρητός ζωγράφου Ιωάννη Κορνάρου, ο οποίος, με αφορμή τη σιτοδεία και την εξαπάτηση του λαού από άτομα της άρχουσας τάξης (του αμέσου περιβάλλοντος του Χατζηγεωργάκη) το 1804, σε κείμενό του γραμμένο πίσω από εικόνα, καυτηρίαζε και τον γυναικείο πληθυσμό: «ου μόνον άνδρες, αλλά και το ασθενές μέρος (η γαιδάρες) π[λ]έον το παραξύλοσαν, ως και εις τα τσουλλούφια, έγιναν πλέον εικόνας των πόρων, υπέρ ταις τούρκησαις»²⁶.

Δεν γνωρίζουμε αν συμμερίζονταν όλοι αυτές τις απόψεις. Πιθανότερο είναι οι κυρίες της υψηλής κοινωνίας να αποτελούσαν αξιολόγητα πρότυπα προς μίμηση. Ζούσαν στον λαμπερό κόσμο τους, απολαμβάνοντας μια σπάνια στην Κύπρο ευημερία. Διέθεταν προσωπική περιουσία, δάνειζαν χρήματα, υπέγραφαν συμβόλαια, αφιέρωναν δωρεές, ήταν σεβαστές οικοδέσποινες (κοκώνες) με υπηρέτριες (δούλες) και τροφούς για τα παιδιά τους²⁷.

Άγνωστο παραμένει αν ο ζωγράφος είχε υπόψη του συγκεκριμένο πρόσωπο της εποχής του όταν φιλοτεχνούσε την «κυρία του ρολογιού». Αταύτιστος παραμένει και ο καλλιτέχνης, πιθανόν κάποιος από τους αγιογράφους της εποχής, στους οποίους οφείλονται εκλεκτές εικόνες και τοιχογραφίες εκκλησιών που πολύ συχνά συμπεριλάμβαναν απεικονίσεις δωρητών και των οικογενειών τους.²⁸ Χέρι

26. Χρ. Χατζηχριστοδούλου, Κ. Γερασίμου, Ε. Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Νέα Εικόνα και Ιστορική Μαρτυρία Ιωάννου Κορνάρου του Κρητός*, Ιερά Μητρόπολις Πάφου, Βυζαντινό Μουσείο Χωρεπισκοπής Αρσινόης, Λευκωσία 2000, 29 και Πίνακας II.

27. Rizopoulou-Egoumenidou, "Lifestyle", 103-104.

28. Χρ. Χατζηχριστοδούλου, *Κτήτορες ναών και δωρητές κειμηλίων της εποχής της Τουρκοκρατίας στην Κύπρο*, διδακτορική διατριβή στο Πανεπιστήμιο Κύπρου, 2008, ειχ. 128, 132, 148, 150, 157 κ.α.

Εικ. 5: Απεικόνιση του αριστερού χεριού της «κυρίας του ρολογιού» με ψηφιακή φωτογράφιση (RTI).

αγιογράφου υποδηλώνει η σχηματική απόδοση κάποιων λεπτομερειών (π.χ. τα χέρια), ακόμη και η τεχνική της εγχάραξης περιγραμμάτων, ίσως με τη χρήση ανθιβόλων, που αποκαλύφθηκαν με την εφαρμογή της τεχνικής ψηφιακής φωτογράφισης Reflectance Transformation Imaging (RTI) (εικ. 5).

Η συγκεκριμένη μέθοδος, που εφαρμόστηκε στη μελέτη και χαρτογράφηση της «κυρίας του ρολογιού», βασίζεται στις αρχές της υπολογισμικής ψηφιακής φωτογράφισης. Η μέθοδος RTI χαρτογραφεί την αντανάκλαση του φωτός στο σύνολο της επιφάνειας του φωτογραφημένου αντικειμένου, στη συγκεκριμένη περίπτωση τη ζωγραφική απεικόνιση της «κυρίας του ρολογιού».²⁹ Η χρήση ειδικών αλγόριθμων επέτρεψε την υπολογισμική ενσωμάτωση σειράς φωτογραφικών λήψεων (τριάντα-έξι στη συγκεκριμένη περίπτωση) από υψηλής ανάλυσης ψηφιακή μηχανή και τη χρήση ηλεκτρικού λαμπτήρα (flash) τοποθετημένου σε διαφορετική γωνία φωτισμού για κάθε λήψη.³⁰ Μετά την κατάλληλη ψηφιακή επεξεργασία, οι τριάντα-έξι λήψεις ενσωματώθηκαν σε ένα ψηφιακό αρχείο το οποίο περιέχει το σύνολο της χαρτογράφησης της αντανάκλασης του φωτός στην επιφάνεια της «κυρίας του ρολογιού». Ως αποτέλεσμα, το τελικό ψηφιακό αρχείο επιδέχεται δυναμική

29. T. Malzbender, D. Gelb and H. Wolters, "Polynomial texture maps," *SIGGRAPH '01 Proceedings of the 28th Annual Conference on Computing Graphics and Interactive Techniques, Los Angeles, California, August 2001*, ACM Press, New York, 2001, 519-528.

30. R. Georgiou and N. Bakirtzis, "Advanced Imaging Technologies for Cypriot and Eastern Mediterranean Archaeology and Cultural Archaeology," *Report of the Department of Antiquities, Cyprus* (Forthcoming).

Εικ. 6: Ψηφιακές παραλλαγές της «κυρίας του ρολογιού», στις οποίες διακρίνονται οι χαραξείς των περιγραμμάτων και οι ανάγλυφες πινελιές στα ενδύματα και κοσμήματα.

Εικ. 7: Λεπτομέρειες του άνθινου διακόσμου της ξύλινης κάσας του ρολογιού.

διάδραση, επιτρέποντας στον χρήστη την εξερεύνηση της φωτογραφημένης επιφάνειας, κυριολεκτικά φωτίζοντας την κάθε λεπτομέρεια και κατ' επέκταση αποκαλύπτοντας άγνωστες μέχρι σήμερα πτυχές της τεχνικής του καλλιτέχνη.³¹ Συγκεκριμένα η εφαρμογή της τεχνικής RTI ανέδειξε τις χαράξεις των περιγραμμάτων των λεπτομερειών της εικονιζόμενης μορφής αλλά και τις ανάγλυφες πινελιές του καλλιτέχνη στην απόδοση της πλούσιας ενδυμασίας και των κοσμημάτων της «κυρίας του ρολογιού» (εικ. 6).

Όποιος κι αν ήταν ο δημιουργός, έβαλε όλη την τέχνη του για να

31. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η μελέτη έργων του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου, βλ. N. Bakirtzis and R. Georgiou, "Light on El Greco from a technological perspective: The Baptism of Christ and the View of Mount Sinai at the Historical Museum of Crete in Heraklion," in *El Greco: The Cretan Years, Proceedings of the International Conference held at the Historical Museum of Crete in Heraklion, 21-23 June, 2014*, eds. Nikos Hadjiniocolaou and Maria Konstantoudaki-Kitromilidou, Athens: Forthcoming.

Εικ. 8: Λεπτομέρειες του ζωγραφικού διακόσμου στο δωμάτιο υποδοχής του αρχοντικού του Δραγομάνου Χατζηγεωργάκη Κορνέσιου, Λευκωσία.

αποδώσει με λεπτομέρεια και ακρίβεια, το κάλλος, τα λεπτά χαρακτηριστικά και τη μεγαλόπρεπη κοσμική ενδυμασία μιας αληθινής, εμβληματικής για την εποχή της γυναικείας μορφής, στην Κύπρο και τον ευρύτερο χώρο της οθωμανικής επικράτειας. Την τοποθέτησε μέσα σε πλαίσιο για να την ξεχωρίσει από τον άνθινο κόσμο με τον οποίο την περιέβαλε (προέκταση των ανθόσπαρτων ενδυμάτων της), έναν κόσμο οικείο, φυσικό, και ταυτόχρονα απόμακρο: τριαντάφυλλα, υάκινθους, γαρύφαλλα, τουλίπες, προσφιλή άνθη της οθωμανικής τέχνης (εικ. 7). Παρόμοιος είναι ο τουρκομπαρόκ ζωγραφικός διάκοσμος στο δωμάτιο υποδοχής,³² τον καλό οντά, στο αρχοντικό του

32. Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Το Αρχοντικό του Δραγομάνου*, 25-29.

Εικ. 9: Απεικόνιση της δεξιάς παλάμης της «κυρίας του ρολογιού», σε διαφορετικές ψηφιακές παραλλαγές.

Χατζηγεωργάκη (εικ. 8), αλλά και σε πολλά άλλα αρχοντικά ανά την οθωμανική επικράτεια³³.

Στο σημείο αυτό αξίζει να σταθούμε στη στάση και τη χειρονομία της εικονιζόμενης μορφής. Συγκεκριμένα, το συγκρατημένο νεύμα καλωσορίσματος του δεξιού χεριού της γυναίκας παρουσιάζει ενδιαφέρον όσον αφορά την τοποθέτηση του επίπλου του ρολογιού σε χώρο υποδοχής.³⁴ Η «κυρία του ρολογιού» ουσιαστικά συμμετείχε στην υποδοχή, το καλωσόρισμα και τη φιλοξενία επισκεπτών και καλεσμένων του οικοδεσπότη (εικ. 9). Η απεικόνισή της στην κύρια όψη του επίπλου προδίδει τον ρόλο των εν λόγω ρολογιών ως πολυτελή έπιπλα με κεντρική θέση και σημασία στην κοινωνική ζωή των μελών της ανώτερης τάξης της εποχής. Μια εποχή κατά την οποία η Δύση και η Ανατολή είχαν συναντηθεί μέσα από ποικίλους δρόμους, και τα ευρωπαϊκά, διαφόρων τύπων ρολόγια κοσμούσαν τα παλάτια των σουλτάνων και πλουσίων υπηκόων τους.

33. Δ. Φιλιππίδης, *Διακοσμητικές Τέχνες. Τρεις αιώνες τέχνης στην ελληνική αρχιτεκτονική*, Εκδοτικός Οίκος «Μέλισσα», Αθήνα 1998, 136, 137, 139, 141, 162, 163, 165, 171, 175-192. St. Yerasimos, *Turkish Style*, The Vendome Press, New York 1992, 148-155.

34. Βλέπε υποσημείωση αριθ. 5.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός ο Μάρτυρας της πίστewος και της πατριίδος. *Αρχείον Κειμένων*, Ιερά Βασιλική και Σταυροπηγιακή Μονή Μαχαιρά, Κύπρος 2009.
- Γουήλ-Μπαδιεριτάκη, Α., «Τα μπελετζίκια. Ένα γυναικείο παραδοσιακό κόσμημα της Αττικής», *Πρακτικά Γ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής, Καλύβια Θορικού Αττικής (28 Νοεμβρίου - 1 Δεκεμβρίου 2002)*, Εταιρεία Μελετών Νοτιοανατολικής Αττικής, Καλύβια Θορικού Αττικής 2004, 405-420.
- Εγγλεζάκης, Β., «Το μελανοδοχείο του Αρχιεπισκόπου Κυπριανού», *Κυπριακάί Σπουδαί ΜΕ' (1982)*, 103-118.
- Κορρέ-Ζωγράφου, Κ., *Το Βραχιόλι, Νεοελληνικό & Ethnic 19ος - 20ος αιώνας*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2008.
- Μπόζη, Σ., *Τα μεταξωτά της Προύσας*, Αθήνα 1991.
- Παπαδόπουλος, Ν., *Ερμής ο Κερδώς ήτοι Εμπορική Εγκυκλοπαίδεια*, Τόμος Α', Ερμαθινή ήτοι Εμπορική Σπουδή. Λεξικόν Εμπορικής Ύλης Α-Κ, Βενετία 1815. Ανατύπωση. Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989.
- Παπαντωνίου, Ι., *Η Ελληνική Ενδυμασία, Από την Αρχαιότητα ως τις αρχές του 20ού αιώνα*, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 2000.
- Περδίκη, Στ., *Η Κυρά της Λευκωσίας. Η Φανερωμένη και τα Κειμήλιά της*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπεζής Κύπρου, Λευκωσία 2012.
- Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, Ε., *Το Αρχοντικό του Δραγομάνου της Κύπρου Χατζηγεωργάκι Κορνέσιου*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπεζής Κύπρου, Λευκωσία 1991.
- Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, Ε., *Ο Δραγομάνος Χατζηγεωργάκης Κορνέσιος και η εποχή του*, Ίδρυμα Α. Γ. Λεβέντης, Λευκωσία 1995.
- Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, Ε., *Η αστική ενδυμασία της Κύπρου κατά τον 18ο και τον 19ο αιώνα*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπεζής Κύπρου, Λευκωσία 1996.
- Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, Ε., *Ένα ιστορικό προικοσύμφωνο του 1821 από τη Δυτική Στερεά Ελλάδα, Δήμος Ακτίου Βόνιτσας*, Αθήνα 2013.
- Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, Ε., *Το Κατάστιχο Περιουσίας του Δραγομάνου της Κύπρου Χατζηγεωργάκη Κορνέσιου: Συμβολή στην έρευνα του υλικού, οικονομικού και κοινωνικού βίου της Κύπρου στα τέλη του 18ου / αρχές 19ου αιώνα (υπό έκδοση)*.

- Σπαθάρη, Ε., *Αρμενίζοντας στο Χρόνο - το Πλοίο στην Ελληνική Τέχνη*, Εκδόσεις ΚΑΠΟΝ, Αθήνα 1994.
- Φιλιππίδης, Δ., *Διακοσμητικές Τέχνες. Τρεις αιώνες τέχνης στην ελληνική αρχιτεκτονική*, Εκδοτικός Οίκος «Μέλισσα», Αθήνα 1998.
- Χατζηχριστοδούλου, Χρ., Κ. Γερασίμου, Ε. Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Νέα Εικόνα και Ιστορική Μαρτυρία Ιωάννου Κορνάρου του Κρητός*, Ιερά Μητρόπολις Πάφου, Βυζαντινό Μουσείο Χωρεπισκοπής Αρσινώης, Λευκωσία 2000.
- Χατζηχριστοδούλου, Χρ., *Η Κυρά της Λευκωσίας. Η Φανερωμένη και τα Κειμήλιά της*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Κύπρου, Λευκωσία 2012.
- Χατζηχριστοδούλου, Χρ., *Κτήτορες ναών και δωρητές κειμηλίων της εποχής της Τουρκοκρατίας στην Κύπρο*, διδακτορική διατριβή στο Πανεπιστήμιο Κύπρου, 2008.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bakirtzis N., and R. Georgiou, "Light on El Greco from a technological perspective: The Baptism of Christ and the View of Mount Sinai at the Historical Museum of Crete in Heraklion," in *El Greco: The Cretan Years, Proceedings of the International Conference held at the Historical Museum of Crete in Heraklion, 21-23 June, 2014*, eds. Nikos Hadjinicolaou and Maria Konstantoudaki-Kitromilidou, Athens: Forthcoming.
- Cobham, C.D., *Excerpta Cypria. Materials for a History of Cyprus*, Cambridge 1908.
- Georgiou R., and N. Bakirtzis, "Advanced Imaging Technologies for Cypriot and Eastern Mediterranean Archaeology and Cultural Archaeology," *Report of the Department of Antiquities, Cyprus* (Forthcoming).
- Göçek, M., *Rise of the Bourgeoisie, Demise of the Empire*, New York and Oxford, Oxford University Press, 1996.
- Herd A., (επιμ.), *Dessins de Liotard suivis du catalogue de l'oeuvre dessiné*, Genève, Musée d'art et d'histoire 17 juillet-20 septembre 1992 & Paris Musée du Louvre, 15 octobre-14 décembre, Genève, Musée d'art et d'histoire & Paris, Editions de la Réunion des musées nationaux, 1992.
- Jeffery, G., *A Description of the Historic Monuments of Cyprus*, William James Archer Government Printer at the Government Printing Office, Nicosia 1918.
- Kurz, O., *European Clocks and Watches in the Near East*, The Warburg Institute, London 1975.

- Luke, H., *Cyprus a Portrait and an Appreciation*, George G. Harrap & Co LTD, London, Wellington, Toronto, Sydney 1957.
- Malzbender, T., D. Gelb and H. Wolters, "Polynomial texture maps," SIGGRAPH '01 *Proceedings of the 28th Annual Conference on Computing Graphics and Interactive Techniques*, Los Angeles, California, August 2001, ACM Press, New York, 2001, 519-528.
- Mariti, G., *Viaggi per l'isola di Cipro e per la Soria e Palestina fatti da Giovanni Mariti Fiorentino dall'anno MDCCLX al MDCCLXVIII*, Tomo I, Lucca 1769.
- Rizopoulou-Egoumenidou, E., *Tanning in Cyprus from the 16th to the 20th century. From traditional tanneries to modern industries*, Cyprus Research Centre, Nicosia 2009.
- Rizopoulou-Egoumenidou, E., "Lifestyle and Social Behaviour of the Elite of Cyprus, c. 1775-1821," *Folk Life. Journal of Ethnological Studies*, Vol. 48 No 2 (2010), 87-111.
- Salvator, L., *Levkosia the Capital of Cyprus*, Trigraph, London 1983.
- Stylianou, A. and Stylianou, J., *The Painted Churches of Cyprus. Treasures of Byzantine Art*, Trigraph Ltd., London 1985, 442, εικ. 262.
- Yerasimos, St., *Turkish Style*, The Vendome Press, New York 1992.

